

Constant 1-op 1 de podcast

Transcriptie van aflevering 2 - Ontwerper

(**Muziek:** 'Le Dernier Rêve' uit de originele soundtrack van *Constant 1-op-1* door NEEF.)

Thijs van Elten (host; TvE): Welkom, bij de podcast over Constant Nieuwenhuys. U kent hem misschien al als een van de oprichters en kunstenaars van Cobra. Zoals u kon beluisteren in de vorige aflevering. Of, u kent Constant als ontwerper van de futuristische stad New Babylon. Een stad waarin de nomadische, creatieve en spelende mens centraal staat. Als u hier nog nooit van gehoord heeft: na deze aflevering weet u er bijna alles over. In aflevering één maakten we kennis met Constant, met zijn eigengereide persoonlijkheid en hoe hij hier uiting aan gaf in zijn werk. We eindigden met curator Ludo van Halem, die vertelde hoe Constant in de jaren '50 een transitieperiode doormaakte. Hij gaat onder andere driedimensionale werken maken. Langzaam resulteerde dit in een nieuwe visie: New Babylon. De stad van de toekomst, geïnspireerd op het nomadische bestaan, integreerde hij elementen van de Roma cultuur en nomadische levensstijl in zijn visie op een toekomstige stad. Hoe deze stad eruitziet en wat voor betekenis Constant hieraan gaf, dat onderzoeken we in deze aflevering. Dat doen we met Floris Alkemade, architect en voormalig rijksbouwmeester. Ook komen opnieuw aan het woord: Laura Stamps, curator bij Kunstmuseum Den Haag, kunsthistoricus Willemijn Stokvis, vriend en kunstenaar Ronald Tolman en Ludo van Halem, curator bij het Rijksmuseum.

TvE: De jaren '50 in Nederland worden vaak gekenmerkt als een tijd van wederopbouw en economische groei na de Tweede Wereldoorlog. Kenmerkend voor deze periode waren onder andere de groei van de welvaart en het ontstaan van een consumptiemaatschappij. Ook waren er grote maatschappelijke veranderingen, zoals opkomst van de televisie, autoverkeer in steden komt op en de veranderingen in de rol van vrouwen in de samenleving. Het wordt gezien als een periode van stabiliteit en rust, maar ook een periode van snelle en saaie stedenbouw. Constant moest daar niets van hebben. Zijn rondreizen door Europa na de Tweede Wereldoorlog confronteerden hem met gebombardeerde steden en de wederopbouw. Dit doet de kunstenaar nadenken over hoe onze omgeving ons persoonlijk beïnvloedt, maar plant wellicht ook zaden van gedachten over hoe het anders zou kunnen. Hij werkt vanaf 1956 tot 1974 aan New Babylon.

Hij is niet de enige die zich bezighoudt met het ontwikkelen van alternatieve stedelijke ruimtes. In de Franse filosoof, schrijver en filmmaker Guy Debord vindt hij een ideologische kameraad. Beide waren lid van de Situationistische Internationale, een avant-garde beweging die zich in de jaren '50 en '60 bezighield met kritiek op de consumptiemaatschappij en de vervreemding die daaruit voortkwam. Allebei richten ze zich op het creëren van een esthetiek van vrijheid en spel in de moderne wereld. Guy Debord is degene die Constant zijn project omdoopt tot 'Babylon.' Dat doet hij in 1960. Constant zet er 'New' voor, zoals 'New York' en 'New Amsterdam.' New Babylon. Het is drie jaar na de watersnoodramp. Nederland strijdt tegen de natuur, waarbij de techniek de oplossing brengt. In een van de zeldzame geluidsfragmenten van Constant horen we hem zijn nieuwe project New Babylon introduceren aan het grote publiek. Luister maar.

Audiofragment Constant Nieuwenhuys: (onverstaanbare omroep over een luidspreker, ruis, claxons)

Volgens de legende heeft een spraakverwarring een einde aan deze stad gemaakt, toen de mensen het zo hoog zochten dat ze bij God konden komen. Maar in de geschiedenis is Babylon bekend als de cosmopolitische stad van de vrijheid. Nu, 2.500 jaar later, leven we in het tijdperk van de ruimte en de techniek. Aan de horizon doemt een ongekende vrijheid. We kunnen spelen met de gedachte aan een aards paradijs, de stad van het geautomatiseerde tijdperk.

TvE: Bidt en werkt. Constant had daar niet zoveel mee op. Hij voelde zich meer thuis bij de Provo beweging, een tegencultuurbeweging die ontstond in Amsterdam in de jaren '60. De Provo's gebruikten humor en ironie om maatschappelijke verandering te creëren. De beweging en Constant inspireerden elkaar. De beroemde witte fietsen, een plan voor Amsterdam om het aantal auto's te verminderen, "het asfaltterreur van de gemotoriseerde bourgeoisie," zoals de Provo's het destijds verwoordden, is een idee van eenzelfde idealisme: het idee van het delen van middelen en gemeenschappelijk gebruik was ook een belangrijk aspect van de New Babylonideologie. Constant denkt veel na over arbeid en vrije tijd en neemt het concept 'de spelende mens' mee in de ontwikkeling van zijn nieuwe stad. Hierover meer in aflevering drie. Waar in 1870 een 70-urige werkweek nog normaal was, werkten Nederlanders in 1922 al 22 uur minder. Inmiddels is een 32-uur durende werkweek voor vele van ons normaal geworden. Een ontwikkeling die Constant vast had toegejuicht – en voorzien. Want meer vrijheid, meer spelen: dat was Constant's ideale wereld, zegt Laura Stamps

Laura Stamps (LS): Ja, ik zie New Babylon – en dat heeft Constant ook zelf wel gezegd – echt als een voorstel voor een nieuwe wereld. Een nieuwe wereld voor een nieuw soort mens, namelijk een mens die niet meer hoeft te werken, dat is eigenlijk de kern. Dus hij hoeft niet meer te werken want de technologie heeft dat, en de automatisering heeft dat helemaal overgenomen, dus hij is eigenlijk vrij om te gaan en staan waar die wil en zich creatief te ontplooien. Dat is eigenlijk de kern van het project. En hij doet eigenlijk allerlei voorstellen hoe deze wereld vorm kan krijgen. Hij laat dan ook zien bijvoorbeeld dat hij die wereld bouwt op palen, dat is dan bovenop eigenlijk de natuur en de steden die er al zijn, want dat laten we allemaal achter ons. Dus dan komt er een soort van platform en daarop gaat dat nieuwe leven plaatsvinden als het ware en dat is helemaal geklimatiseerd, nacht en dag kan je zelf instellen, mensen die hebben ook geen vaste relaties meer, dus die trekken eigenlijk een beetje door die eindeloze stad en dan komen ze mensen tegen, hè, want sociaal contact is wel heel erg belangrijk en samen bouwen ze dan aan die tijdelijke omgevingen, dus ze kunnen met trappen en muren kunnen ze een plek maken waar ze met elkaar een interactie aangaan, dan kunnen ze weer verder gaan. Dus het is een soort nomadische manier van leven. En het interessante is, dat Constant heeft niet alleen maquettes gemaakt waarin je dat dus heel goed kan zien, maar ook tekeningen en kaarten en tijdelijke omgevingen waar je eigenlijk een beetje kan proeven hoe het is om New Babylonier te zijn. Hier hebben we ook nog de *Ludieke trap* gereconstrueerd uit '68. En dat was eigenlijk een trap met treden waar het niet duidelijk was welke trede je nou moest nemen. Het ging wel omhoog, dus dat was het enige wat je dan zeker wist, maar het was ook heel wiebelig, want die treden die hingen aan kettingen, dus hij geloofde helemaal niet in een soort regulering, zo van, we gaan van A naar B en dan nemen we de kortste route. Nee, hij had echt als idee: in New Babylon, ja, dan moet je het doen met wat je tegenkomt en die route, die

stippelt zichzelf wel uit. Dus hij heeft van alles eigenlijk gedaan om maar een beeld te schetsen van hoe het zou kunnen zijn in die nieuwe wereld.

TvE: In 2021 was Floris Alkemade te gast bij Zomergasten, een programma van de VPRO. Hij liet in deze aflevering een fragment zien van Simon Vinkenoog in gesprek met Constant over New Babylon. Een stad die niet voor de werkende, maar voor de spelende mens is ontworpen.

Audiofragment Constant Nieuwenhuys: De bouwers van vroege culturen werkten ook niet. Het nuttige werk werd gedaan door slaven. In New Babylon wordt het werk ook gedaan door slaven: dat zijn de machines, de robots. De mens doet slechts creatief werk.

TvE: Alkemade, architect en voormalig rijksbouwmeester, werkte eerder bij OMA, het bekende architectenbureau van Rem Koolhaas. Dit bureau heeft de visie van Constant op onze leefomgeving een prominente plek in hun ontwerpen. Floris Alkemade heeft ervaring met dit nomadische bestaan. Een privilege, noemt hij het.

Floris Alkemade (FA): Zeker met tijd, met Rem Koolhaas, bij het Office of Metropolitan Architecture... dat was een sterk nomadisch bestaan. Voortdurend op verschillende delen van de wereld en dan met, ja, echt heel sterk creatieve processen bezig. Waanzinnig leuk, ontzettend fascinerend. Ik herinner me dat ik op een vrijdagavond terugkwam op Schiphol en dat de douane vroeg "Waar komt u vandaan?" en dat ik het niet meer wist. Dat ik zat te denken van "Oh ja, waar heb ik deze week gezeten?" "Ik zat daar, ik zat daar, maar waar kwam ik nou vandaan, he?". Plotseling kreeg ik zo'n besef van, ja, dit kan ook niet kloppen, het gevoel van nomadisch zijn is een vorm van luxe die je je soms kunt veroorloven, maar ik vraag me af of het nou uiteindelijk de vorm is waarin je tot de meeste inzichten komt. Ik denk dat de mens beide nodig heeft en ik zou daarvoor dus in een huis waar de familie al vier generaties nu woont, helemaal verankerd in een dorp... Ik vind dat heerlijk, die geworteldheid. Tegelijkertijd heb ik ook een bureau in Parijs dat met de TGV tegenwoordig goed te combineren is, op één dag heen en weer naar Parijs te gaan. Dus die combinatie, ik denk dat daar een enorme kracht en ook een soort stimulans vanuit gaat, maar ook dat is natuurlijk een vorm van luxe, een vorm van luxe die heel veel mensen niet kennen. Tegelijkertijd vind ik de grote filosoof Immanuel Kant ook wel interessant, de grote verlichtingsfilosoof, die heeft heel zijn leven in Koningsbergen gewoond, heeft die stad nooit verlaten en hij heeft wel een filosofie bedacht waarmee de hele wereld gekanteld werd. Dus diepe creatieve inzichten kunnen ook ontstaan zonder dat je nomadisch leeft.

TvE: Een fulltime nomadisch bestaan, daar tekent Alkemade niet voor. Geworteld zijn is voor hem, en waarschijnlijk ook voor u, essentieel. Toch opent een nomadisch bestaan zoals Constant het voorstelt ook vensters naar nieuwe werelden, die anders gesloten blijven.

FA: Nou ik denk dat het [belangrijke is van het] continu ontmoeten van andere mensen, van nieuwe mensen, van andere culturen, van een andere context, is dat het je minder blind maakt. Ik denk dat we allemaal vanuit een eigen perspectief naar de wereld kijken, vooral onszelf zien en veel minder een objectief beeld van de wereld dan we vaak denken. Het combineren van inzichten vanuit andere

disciplines, vanuit een andere cultuur, vanuit een hele andere invalshoek, heft een deel van die blindheid op. Ik geloof dat we op een gegeven moment iets van 36 verschillende nationaliteiten op het bureau hadden, de gemiddelde leeftijd van het bureau lag onder de dertig op dat moment. Nou, waanzinnig interessant, dus we zagen ook dat we dat ook gebruikten om projecten af en toe weer een soort stimulans te geven, dus "Dit project hoort daar echt een Belg bij," hè. Of, "Ja, sterk Aziatisch team, maar laten we er ook een Amerikaan bij zetten." Dus dat je op een of andere manier een soort melange probeerde te maken van inzichten, van culturen, van mogelijkheden, om dat wat iedereen vanzelfsprekend vindt op een goede manier te doorbreken. Dus dat is dan een bijeffect van zo'n nomadische situatie.

TvE: Hoe zou u het vinden? Een leven in New Babylon? Zonder eigen huis, zonder vaste baan, maar vol vrijheid, nieuwe contacten, nieuwe vergezichten die je continu zelf kunt vormgeven?

Audiofragment Constant Nieuwenhuys: In New Babylon zijn trouwens geen huizen. De hele stad is één groot, immens overdekt collectief tehuis. Een tehuis met ontelbare kamers, zalen, gangen, waarin men dagen-, wekenlang dwalen kan. Waarin men ook overall woonelementen aantreft, waarin men zich terug kan trekken. New Babylon is een labyrint. Onuitputtelijk in variatie, een paleis met duizend kamers.

TvE: Constant gaf zelfs ook toe dat hij geen goed New Babyloñer was. Hij wilde elke dag schilderen en kon er eigenlijk niet goed tegen lang weg te zijn uit z'n atelier. Maar de *tiny house movement* en *#vanlife* geven wel degelijk aan dat Constant er niet helemaal naast zat. Dat de focus van huisje-boompje-beestje in de toekomst zou verschuiven. Vandaag de dag kiezen steeds meer werkenden voor een bestaan als *digital nomad*: in het buitenland wonen en op afstand werken. Laptop mee en gaan. En u, zou u succesvol zijn als spelende mens?

FA: Het labyrint vind ik waanzinnig interessant, omdat het een soort model vormt van hoe we de wereld willen lezen in z'n onvoorspelbaarheid, in z'n vermogen om telkens een andere richting te zoeken. In die zin is een labyrint ook een soort deel wat je van de wereld afscheidt om juist die onzekerheden te etaleren, maar ook er plezier aan te beleven. Ik denk dat dat ook is wat zo'n cultuur van vele mensen uit verschillende mensen bij elkaar, maar samen bezig met het creatieve proces... het is een van de leukste en stimulerendste omgeving die ik ooit heb meegemaakt. Ik denk dat dat ook wel de kracht is van wat Constant zocht in zijn New Babylon project. Het is de vraag natuurlijk: is dat iets, een model, wat voor alle burgers op deze planeet moet gelden? Want Constant zelf was natuurlijk een enorme creatieve geest, bij ons op het bureau, het waren natuurlijk ook allemaal ontwerpers, architecten, mensen die met een zeker plezier de wereld overtrokken, dus dat is wel een hele selecte groep van mensen die je bij elkaar hebt en er zijn ook ontzettend veel mensen die in zo'n omgeving doodongelukkig zouden worden, al die wisselende contacten, al die onzekerheid, alle talen die er gesproken [worden]. Letterlijk een Babylonische spraakverwarring. En het idee dat je geen vastigheid hebt maakt mensen ook vaak bloednerveus. Dus het is ook zeker niet voor iedereen weggelegd.

TvE: Stichting Constant houdt het werk van de inmiddels overleden kunstenaar Constant Nieuwenhuys in leven. We vertellen u er alles over in aflevering vier. In het virtual realityproject 'Enter New Babylon' dat

de stichting initieerde en in Utrecht en Amsterdam te bezoeken was, kon u ervaren hoe het leven zou kunnen zijn in deze nieuwe stad. Er waren vier futuristische ervaringen te bezoeken. Met een VR-bril kon je rondlopen en reflecteren op Constant 's New Babylon. Een dystopische kermis...

Audiofragment van één van de VR-werelden:

Robotische stem 1: Ah, wat zijn hier een boel hologrammen te zien. Super leuk. Ga maar even rondkijken. Vergeet niet om te lachen.

Stem 2: Wilt u een bitcoin geven? Alstublieft? Een halve bitcoin dan?

TvE: ...een bootje, waarmee je je door een waterlandschap begeeft, met onder de oppervlakte de *Grote gele sector*.

Audiofragment van één van de andere VR-werelden: (geluiden van een peddel in het water, achtergrondmuziek)

Stemmen: Zullen we minder achterom kijken? Of juist meer? Of zal het altijd hetzelfde blijven? Alleen-maar-achterom-kijkers en naar-morgen-hangers? Doemdenkers. Wensdenkers. De vroeger-was-alles-beter-mensen. En de er-breekt-een-nieuw-tijdperk-aan-gelovers.

TvE: Of u beweegt hier toch heen met een skilift en een fiets? Of een telefooncel, die je transporteert naar verschillende herinneringen van de oude New Babylonier. Kunsthistoricus Willemijn Stokvis probeerde het uit.

Willemijn Stokvis (WS): Wie wil er nou in godsnaam in dat New Babylon wonen? Dat... dat... ik bedoel... en ook die dingen die die nu ontwikkeld hebben, bijvoorbeeld die eerste stad die ik zag, die ging in dat bootje en op een gegeven moment was dat bootje verdwenen, zweefde ik in de ruimte... Hebben jullie dat ook gehad? Dat was verschrikkelijk! En dan zie je allemaal soort beugels, allemaal hetzelfde... Ja, ik bedoel... wat is dat nou? Moet ik daar in leven in de toekomst? Dat kan toch niemand leuk vinden? Ik bedoel, daar snap ik niks van. En ik vind het ook geen goed ontwerp voor een architectuur of zo. Ik vind het alleen wel, nou ja, knap dat je dat zo gemaakt hebt.

TvE: Vriend en kunstenaar Ronald Tolman mist vooral de natuur binnen het ontwerp. Tja, je kunt niet alles hebben. Zelfs niet in de droomstad van de toekomst.

Ronald Tolman (RT): Mijn kritiek op New Babylon was – en dat zijn de problemen waar we nu tegenaan lopen, de CO2-problematiek, klimaat, noem maar op – er kwam geen natuur in voor. Mensen moeten ook ademen... En dan hadden we het vaak over dat zo'n utopie zomaar om kan slaan in een dystopie. En dan krijg je de Bolsonarostreken in de Amazone en zo.

TvE: Bijzonder is dat vrijwel alles van New Babylon bewaard is gebleven.

Wij hier in het Kunstmuseum hebben eigenlijk het grootste gedeelte van dat project waar hij dus twintig jaar bijna aan gewerkt heeft, hebben wij hier. En Constant vond dat heel fijn. In '74 toen hij eigenlijk

gestopt is met dat New Babylonproject, heeft hij hier een tentoonstelling gehad. Per jaar werd er dan iets van dat New Babylon aangekocht, maar er werd ook wat geschonken door Constant en hij heeft dus ook jarenlang daar inderdaad eigenlijk z'n eigen vrijheid mee gekocht.

Ludo van Halem (LvH): Het is vooral heel interessant dat hij natuurlijk met dat creëren van zo'n beeld van een maatschappij waarin iedereen vrij van productiewerk zou zijn, eigenlijk ook z'n eigen vrijheid als kunstenaar gekocht heeft. Dat is een merkwaardige dubbele laag die niet veel mensen kennen, maar het heeft wel zo gewerkt. En dat heeft denk ik voor hem ook de mogelijkheden geschapen om zichzelf als kunstenaar weer te vernieuwen en zeg maar eigenlijk die laatste werkzame fase van zijn kunstenaarschap in te gaan.

TvE: U hoorde curator Ludo van Halem. De waarde van New Babylon voor de kunstwereld is onbetwist. Of dit levenswerk van Constant een droomproject of daadwerkelijk realistisch is, da's wel de vraag.

LS: Ik vind het een utopie, omdat hij eigenlijk een mens scheidt die totaal vrij is. En ik denk dat dat altijd een utopie zal blijven. Wat hij eigenlijk doet met al die maquettes, die er natuurlijk heel architectonisch uitzien, of een indruk wekken van architectuur: een soort gedachteoefening. Dus hij daagt mensen eigenlijk uit om te denken over een samenleving, maar ook: hoe willen we technologie eigenlijk inzetten? Al dat soort vragen stelt hij ons. En hij zegt ook uiteindelijk: New Babylon is voor mij een oefening en een uitdaging. Het is eigenlijk een provocatie aan mensen. En dat kan je dus in elke tijd kan je die ook op een andere manier begrijpen. Dus de vorm staat voor hem ook niet vast. Hij weet ook dat hij niet in de toekomst kan kijken, dus hij weet ook dat bepaalde technologie een eigen weg zal gaan die hij nog niet kan voorspellen en dus ook niet kan verwerken in zijn... in die maquettes of in die tekeningen. Dus hij zegt, een New Babylonier, die gaat uiteindelijk bepalen hoe die nieuwe wereld eruitziet.

TvE: Deze voorgestelde utopie. Hoe is deze zelf voor Constant geëindigd?

LvH: Wat mij zelf altijd heel erg intrigeert is dat hij aan het einde van de jaren '60 dan weer begint te schilderen en een reeks schilderijen maakt die eigenlijk de kleurruimtes van New Babylon tot onderwerp hebben. Je ziet zilvere schilderijen of... gemaakt met aluminiumverf, maar je ziet ook donkerrode of gele of wat meer roze tinten. Het is een enorm kleurpalet wat hij dan gebruikt in z'n schilderijen, maar elk van die schilderijen die laten een beetje ongedefinieerde ruimten zien, schermen of coulissen of decors, waarin zich nogal zich nogal, ja, vage schimachtige figuren aftekenen. Vaak zijn die ruimtes met elkaar verticaal verbonden door ladders of ladderconstructies, dus het is eigenlijk een soort heel erg labyrintisch geheel...

WS: Die maquettes, daar is hij mee opgehouden, hè, in '74 of zo meen ik en hij is er wel in die... is hij toch weer gaan schilderen. Nou ja, dat is een soort figuratieve verbeelding van hoe het leven in New Babylon zou zijn. En daar ineens, zou je zeggen, komt de aap uit de mouw, want dat zijn grote ruimtes, met allemaal coulissen, maar wat zie je daar, daar zie je allemaal figuurtjes zich in bewegen... Dat lijkt wel of dat, ja... verkrachte en vermoorde vrouwen zijn en die zitten dan met een elektrisch draadje in

een stopcontact vast. Ja, ik heb ook wel boeken waar die groter in staat, maar... (Stokvis bladert in een boek) Nou hier staat dus de schilder met z'n piemel in de aanslag en daar gaat hij dus schilderen en hier ligt een bloederige vrouw op de grond met een draad in het stopcontact. En da's een vrij groot schilderij, dat is heel duidelijk, ik bedoel... Dat zie je toch, of zie je het niet? Ik bedoel, het staat er...

TvE: Er is inderdaad een verandering op handen in het werk van Constant. Het optimisme lijkt verdwenen. Naast het schilderij *Erotic Space* uit 1971, waar Willemijn Stokvis over vertelt, maakt Constant in de periode 1970 tot en met 1974 een aantal onheilspellende schilderijen. Met namen als *La révolte*, *Espace en destruction* en *[Le] Massacre de My Lai*. De aanleiding hiervoor is de Vietnamoorlog. Hoe dit precies zit, vertellen we u in aflevering vier.

LvH: ... en het zijn, vind ik, buitengewoon fascinerende schilderijen omdat ze eigenlijk de architectuur van New Babylon tot onderwerp hebben. Het is vaak ook heel onduidelijk wat zich precies afspeelt en tegelijkertijd gaat het ook heel erg over de schilderkunst. En ook manieren van schilderen, want hij gebruikt dan spuitbussen, spraycans, hij smijt ook echt gewoon vlekken, het zijn een soort splotters, of hij gebruikt een geperforeerde plaat om een soort spettereffect te krijgen als een soort sjabloon. Daar zit ook op dat moment een soort vernieuwing in zijn eigen methode van schilderen. Ik vind eigenlijk dat heel erg fascinerend, want dat... die reeks schilderijen, die zo'n beetje allemaal rond 1970 ontstaan, dat is het kantelpunt. Dat is ook eigenlijk het einde van wat hij dan beschouwt als dat New Babylonproject en dan begint er voor Constant zeg maar iets nieuws en dan is dat... nieuwe is dan eigenlijk een hele klassieke vorm van schilderen. Dus dat experiment wat hij al die jaren maar steeds weer heeft opgezocht door met dat materiaal als het ware die vorm te laten bepalen, wordt dan ineens als het ware omgedraaid en dan ontstaat er een heel klassieke vorm van schilderen die een sterk literaire oriëntatie heeft, het zijn allemaal literaire onderwerpen, het zijn vaak hele complexe schilderijen, ook heel erg sinister, dat is geen vrolijke wereld die zich daar aftekent, maar wel heel interessant maakt hoe je als kunstenaar nou zo wéér opnieuw zo'n transitie doormaakt en hoe je jezelf wéér kan vernieuwen.

TvE: Mocht u de werken willen bekijken waar de kenners in deze aflevering naar verwijzen, kijkt u dan zeker op de website constant101.nl. Daar vindt u de pagina over de podcast. U vindt alle werken en tekst die in deze aflevering langskomen. Blijft u vooral luisteren naar de volgende aflevering, waarin 'spelende mens' centraal staat.

(Muziek: 'Fête de la Tristesse' uit de originele soundtrack van *Constant 1-op-1* door NEEF.)

FA: ... terwijl Constant het in zich had om een stap verder te denken. Zo van: "Nou prima toch, van... ik wil niks doen wat een machine kan, maar wat doe ik dan wel?" En dat stuk waaraan zijn gedachtegoed aan dat van Johan Huizinga gekoppeld is, de 'spelende mens'...

RT: ... en toen kreeg ik het verjaardagscadeau van Constant en dat was een oude Volkswagenbus die voor de deur stond en daar stapte een stel Roemeense zigeuners uit. Nou, die hebben hier ongeveer de dakpannen van m'n atelier afgespeeld.

TvE: We treffen u graag weer.

(Muziek: Leader voor *Constant 1-op-1* door Aafke Romeijn.)

Correcties en aanvullingen achteraf zijn weergegeven met tekst tussen haken: "[...]".